

MUSUL’U DA KAYBETTİK

Zekeriya KURŞUN*

Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2003, XXXIII+494 s.

Çok geniş bir coğrafyaya hükmeden Osmanlı Devleti tarihe karıştıktan sonra binlerce araştırmaya konu olmuştur. Türkiye’de, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde millî bir devlet yaratma gayretleri ile Osmanlı Tarihi araştırmaları ikinci plânda kalmıştır. Ancak dünyadaki gelişmelere paralel olarak, -özellikle son çeyrek yüzyılda- Türkiye’de de Osmanlı Tarihi araştırmaları bir hayli mesafe katetmiştir. Bu gelişmede yeni araştırma imkânlarının ortaya çıkması ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde tasnif çalışmalarının hızlandırılmasının rolü büyüktür. Ancak Türkiye’deki tarihçiler, önceliği büyük ölçüde Anadolu merkezli araştırmalara hasretmişlerdir. “İmparatorluk tarihi” yazmaktan ziyade “ulusal tarih” anlayışını yansıtan bu gelişme, Anadolu dışında kalan Osmanlı coğrafyası ile yeterince ilgilenmeme sonucunu doğurmuştur. Bunun pek çok nedeni olmakla birlikte tartışma yeri burası değildir. Son yıllarda bu anlayıştan sıyrılmaya çalışan Türk tarihçileri, Kafkaslar, Balkanlar, Kuzey Afrika ve Güneybatı Asya (bu günkü deyimle Orta-Doğu)’nın Osmanlı dönemi tarihi ile de yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Türkiye’de sayısal olarak lisans üstü eğitimin artması, doğal olarak araştırma konularını da çeşitlendirmiştir. Bu sayısal artış, tarihçilik adına sevindirici bir gelişme sayılmakla birlikte, nitelik bakımından henüz istenilen seviyede değildir. Kanaatimizce bunun başlıca sebebi, henüz Türkiye’de bağımsız ekollerin oluşmamasıdır. Bu da profesyonel tarihçiliğe adım atan genç tarihçilerin “bağımsız” ancak “ekolsuz” yetişmelerine sebep olmaktadır ki bu makalenin konusu da böyle bir serazatlığın eseri olan ve yukarıda adı geçen kitaptır.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / zkursun@marmara.edu.tr

Kitabın Konusu ve Müellifin Amacı

Müellif, araştırmasında, “Musul’un 1523-1639” tarihleri arasındaki siyasî, idarî, demografik, iktisadî ve fizikî durumunu bir bütün hâlinde incelemeyi” (a.g.e., s. XXV) amaçladığını belirtmektedir. Doktora tezi olarak seçildiği anlaşılan bu çalışmanın, yukarıda zikredilen hedefleri taşıyor olması oldukça isabetlidir. Musul tarihinin en önemli dönemini ilgilendiren bu sürecin aydınlatılmaya çalışılması hem zarurîdir ve hem de saygı duyulacak bir girişimdir. Ancak müellifin müteakip satırlardaki ifadelerinden anlaşıldığına göre, böyle bir amacının olmadığı ve bu konuyu seçmesinin asıl sebebinin, âdetâ, daha önce Nilüfer Bayatlı tarafından doktora tezi olarak yapılmış ve 1999 yılında kitap olarak basılmış olan *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*¹ başlıklı çalışmanın eksikliklerini gidermektir. Nitekim müellif, Bayatlı’nın söz konusu araştırmasında, bazı tahrir defterlerini hiç kullanmamasını ve kullanılanların ise yanlış ve eksik okunmasını da kendi tezinin temel gerekçesi olarak sunmaktadır.

Burada sorulması gereken temel soru şudur: Böyle bir gerekçe ile doktora tezi hazırlanabilir mi? Veya başka bir ifade ile hiç bir amacı olmadan sadece daha önce yapılmış bir çalışmanın eksikliklerini gidermek, doktora tezi için gerekçe olabilir mi? Elbette akademik araştırmaların, tenkit, tahlil ve eksikliklerini gidermek de bilimsel bir aktivitedir. Hatta doğru yapılması hâlinde önemli bir bilimsel katkıdır. Ancak bunun bir tez değil, karşı tez olarak, makale veya bağımsız bir çalışma olarak yapılması gerekir. Nitekim müellif de bu tezini yayımlamadan önce, Nilüfer Bayatlı’nın çalışmasını uzun bir makale ile tenkide tabi tutmuştu². Yani yukarıda zikredilen gerekçelerini o makale ile yerine getirmişti. Öyleyse araştırma gerekçeleri ortadan kalkan bu çalışmayı niye yapmıştır?

Söz konusu çalışmanın amacının iyi belirlenmemiş olması, doğal olarak çalışmanın yöntemine de yansımıştır³. Genellikle doktora tezleri bilim

¹ Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara 1999, XI+230s.

² Ahmet Gündüz, “Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,” *Bellekten*, LXV/242 (Nisan 2001), s. 387-410. (Müellif kendi kitabının 22 ve 23. dipnotlarında verdiği makalesinin yayımlandığı yerdeki sayfa numarasını da yanlış vermektedir.)

³ Osmanlı dönemi Musul tarihi ile ilgilenenlerin, tanıtımını yapacağımız kitaptan önce, yine bir doktora tezi olarak hazırlanıp, sonradan kitaplaştırılan ve Türkçeye de çevrilen Dina Riza Khoury’nin *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834* (İstanbul 1999) isimli eseri mutlaka okumaları gerekmektedir. Biz bu makalede o eseri de tanıttığımız kitap ile mukayeseli olarak ele almayı plânlamıştık. Ancak ikisinin bir makale sınırlarında tartışılmayacağı düşüncesi ile vazgeçtik.

hayatına yeni başlamanın heyecanını ve bir o kadar da tecrübesizliğini yansıtır. Bazen bu eksiklikler, danışman ile birlikte ve bazen da, tez jürisinin getirdiği öneriler ile giderilebilir. Ancak Türk bilim dünyasınca bilinen çeşitli nedenlerden dolayı, bu eksiklikler giderilmeden de tezler kabul edilebilir. Bu durumda, artık bilim dünyasına adım atmış olan kişinin, cesur değil, sorumlu davranması gerekmektedir. Zira çoğu kere araştırmacının cesareti, tecrübesizlikten kaynaklanan hatalarını ömür boyu sürdürmesine sebep olur. A.Gündüz'in çalışmasında da bu hususlar açıkça kendini göstermektedir. 1970'li yıllarda eksik de olsa çalışılmış bir konuyu 1998 yılında yeniden tez olarak tamamlamış olması; akabinde kendi tezi basılmadan, eksik bulduğu Nilüfer Bayatlı'nın tezinin kitap olarak yayımlanması -zannımıza göre- müellifi etkilemiş ve bir süre önce bitirdiği tezini hiçbir şekilde gözden geçirme ihtiyacı duymadan kitaplaştırma cesaretini göstermiştir. Doğal olarak bu telâş da bir çok hatayı beraberinde getirmiştir. Şüphesiz aynı konunun birkaç kere çalışılmasında bir beis yoktur. Fakat farklı açılardan ve mutlaka yeni bir şey getirmek kaydıyla.

A.Gündüz'ün kendi makalesinde de belirttiği gibi, "hiçbir çalışma mükemmel değildir, yapılan her araştırmanın bir takım eksiklikleri olabilir."⁴ prensibinden hareketle, bilim dünyasının istifadesine bir üniversite yayını olarak sunulan bu kitabın mükemmel olmayan taraflarını değil; mutlaka olmaması gereken bazı eksikliklerini bu makalenin sınırları içinde tartışacağız.

Konu, kaynaklar, giriş ve beş bölümden meydana gelen kitabın sonuna bibliyografya, ekler ve dizin ilâve edilmiştir. Kitap hem teknik ve hem de muhteva ve şekil bakımından tahlile tâbi tutulacaktır.

Amerikan tarih yazıcılığına güzel bir örnek teşkil eden söz konusu kitap, gerek incelediği uzun dönem ve gerekse içindeki yoğun genellemeler vesilesi ile eleştirilebilir. Ancak yazarın, konuyu takdimi ve araştırmasının amaçlarını izah biçimi takdire şayandır. Khoury, adı geçen kitabında üç temel sorunun çözümlenmesine çalıştığını vurgulayarak, kullandığı belgeleri bu açıdan değerlendirmeye tâbi tuttuğunu belirtmektedir. Khoury'nin tartışmak istediği birinci sorun, Osmanlı devlet aygıtının mahiyeti ve taşra toplumunda işleyişi; ikinci sorun, taşrada devlet toplum ilişkileri ve özellikle devlet egemenliğine karşı direnç gösteren taşra âyanının konumu ve üçüncü sorunu ise 18. yüzyılın bilinen tarih tezlerinin aksine Osmanlı devleti için bir gerileme döneminin olmadığını, Musul örneğinde tartışmaktadır (Dina Rıza Khoury, *a.g.e.*, s. 2-3). Nitekim kitabın yazarı bu tartışma konularının cevaplarını, bir kısmını A.Gündüz'ün de kullandığı kaynaklardan bulmaya çalışmıştır. Anlaşılan o ki, amaçlar iyi belirlenirse aynı kaynaklardan farklı sonuçlara ulaşmak mümkündür.

⁴ A.Gündüz, *a.g.m.*, s. 387.

Teknik Değerlendirme

Kitabın dikkati çeken ilk yönü, akademik araştırmalarda ön plâna çıkarılması gereken teknik hususlar bakımından yetersizliğidir. Eserin dipnotlarında zaafılar bulunmaktadır. Dipnotlarda eser adlarının *italik* olarak verilmesi artık yerleşmiş bir kural iken, bu eserde bold olarak verilmiştir. “Adı geçen eser ve makale” kısaltmaları da (age, agm) şeklinde her biri bir kelimenin kısaltması olan harflerin arasına nokta koymadan ve bold olarak verilmiştir. Kullanılan ve doğrudan Musul ile ilgili olmayıp genel mahiyetteki bazı kaynaklar dipnotlarda verilirken, hangi sayfalarından istifade edildiği zikredilmemiştir. Örneğin, 9. dipnot ile 21. dipnot arasında verilen kaynakların sayfa numaraları verilmediği gibi; 1. dipnotta müellifin kendi kitabında gönderme yaptığı sayfa da verilmemiştir. Ayrıca, Seyahat-nâmeler metin içinde zikredilirken (s. XXXI) müellif ismi esas alınmış ve *italik* verilmiştir. Kitabın tamamında tutarlı olması hâlinde böyle bir uygulamayı elbette müellifin tercihi bırakmak doğru olabilir, ancak görüldüğü kadarı ile bu kitapta böyle bir tutarlılık yoktur. Örneğin aynı sayfada bir müellif olarak Evliya Çelebiyi normal, bazı vakanüvis eserleri de *italik* verilmiştir. Maalesef bu tutarsızlık kitabın hemen hemen bütün sayfalarına yansımıştır. Yapılan alıntılar, yer, şahıs isimleri, aşiret isimleri v.s gibi isim ve kavramlar bazen *italik*, bazen tırnak içinde *italik* ve bazen de normal verilmektedir. Orjinal kaynakların kullanıldığı ve özellikle Türk okuyucusunun zihninde yeterli bir şekilde yer etmemiş bir konunun anlatımında, bu teknik ayrıntılar göz ardı edilmeyecek kadar önem arz etmektedir. Müellif, s. XXXIII’de Nilüfer Bayatlı’nın kitabını mükerreren değerlendirirken, metin içinde bu konuda *Belleten*’de yayımlanacak olan kendi makalesinden de söz etmektedir. Diğer taraftan aynı sayfadaki 22 ve 23 numaralı dipnotlarda bu makalenin yayımlanmış şeklini referans olarak vermektedir. Bu basit örnek aslında eserin tez olarak yazılmasından sonra bir kere daha okunmadan yayımlandığını göstermektedir. Dipnotlarda referans olarak verilen ansiklopedi maddelerinin gösterilmesinde de bir birlik bulunmamaktadır. Örneğin 105 numaralı (s.18) dipnotta “*celayir*” şeklinde *italik* ve küçük harfle verilirken; 155, 157 ve 161 numaralı dipnotlarda (s. 29), “*EYALET*” veya “EYALET” şeklinde verilerek bir tutarsızlık örneği daha sergilenmiştir. Aynı hata makalelerin verilmesinde de sürdürülmektedir (bak: 160, 165 numaralı dipnotlar). Bilindiği gibi, dipnotlarda makalelerin müellif isminden sonra tırnak içinde, normal font ile verilmesi bir kural hâline gelmiştir. Ancak anlaşılın bu bilgi henüz müellifimize ulaşmamıştır. Her kitapta bulunması normal görülen ancak müm-

kün olduğu kadar az olması gereken dizgi hatalarının yanı sıra, özellikle yabancı kaynak ve araştırma eserlerinin isimlerinin verilmesinde de hatalar bulunmaktadır. Örneğin 11 numaralı dipnottaki Fransızca kitabın içinde geçen “Indes” kelimesinin “İ” ile yazılması; Arapça kitap isimlerinin bazılarının yanlış verilmesi gibi. Özellikle Avad, Gorgis ve Deveci, Said’in Arapça kitap ve makalelerinin isimleri yer yer yanlış yazılmıştır. Bu araştırmaların isimleri yanlış yazılmışsa, kendilerinden nasıl istifade edildi?

Müellifin ana kaynaklarını oluşturan Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki (BOA) tasnif fonları dipnotlarda verilirken, bu fonların bulunduğu yer, yani (BOA) hiçbir yerde zikredilmemiştir. Gerçi, kaynaklar tanıtırken (BA, TD) gibi başlıklandırmalar ile verilmiş, fakat kısaltmalar bölümünde de (BA) gösterilmemiştir.

Modern araştırmalarda indeks, aranan en önemli öğelerden bir tanesidir. Bir eserde indeksin mevcudiyeti, okuyucuya doğrudan istediği bilgiye ulaşmasını sağlayarak zaman kazandırdığı gibi, kitabın da muhteva bakımından zenginliğini gösterir. Tabir caiz ise, indeks kitabın âdeta bir rötgenidir. Bilindiği gibi, muhtelif amaçlı indeksler vardır. Ancak akademik araştırmaların, yer, şahıs ve kavramlar olarak ayrı ayrı olan veya bunların hepsini içine alan karışık indeksleri olur. Burada indeks türünü belirlemek şüphesiz müellife aittir. Ancak belirlediği indeks türünün uygulanmasında tutarlı olmak zorundadır. Elimizdeki eserin indeksi bu açıdan belki de değerlendirmeye alınmayacak özelliktedir. Zira bu indeksin niçin hazırlandığı bir türlü anlaşılmamaktadır. İndekse girmesi gereken yüzlerce kelime indeks dışında tutulmuşken; indekste var olduğu iddia edilen kelimelerin de pek çoğu verilen sayfalarda bulunmamaktadır. Gerçi indekste verilen sayfaların tutarlılığı, sayfa düzenini veren, yayıncılık dili ile sayfa bağlayana ait gibi görünse de sonuçta kitabın bütün sorumluluğu müellife aittir. İndekste gösterildiği hâlde, metinde kelimelerin bulunmaması bu çalışmanın sadece yazıldığıнын, ancak yazan tarafından okunmadığının bir başka delilidir.

Özellikle genç araştırmacılar, hocaların teknik açıdan getirdikleri tenkit ve değerlendirmelere olumsuz tavır geliştirirler. Onlara göre önemli olan muhtevadır. Halbuki muhtevayı doğru olarak yansıtan teknik kurgudur. Bu yüzden yukarıdaki mülâhazalarımız sadece tenkite matuf değildir. Nitekim sadece bir bölümünü verdiğimiz bu eksiklikler aynı zamanda metnin şekil ve muhtevasına da yansımıştır.

Ş e k i l v e M u h t e v a B a k ı m ı n d a n K i t a p

Kitabın XV-XVIII. sayfaları arası konu ve kaynaklara ayrılmıştır. Bu kısım başlı başına bağımsız bir bölüm olarak ele alınmıştır. Ne Önsöz'ün ve ne de Giriş'in bir parçası olarak tasarlanmayan bu bölüm, burada âdeta gece konu gibi durmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, konunun seçimi ve yöntem bakımından zaafı olan bu çalışmanın başında bağımsız olarak kaynakların verilmesi de uygun düşmemiştir. Her ne kadar bilimsel araştırmalarda, çalışmanın başında kaynakların irdelenmesi bir gelenek ise de, burada kaynaklar irdelenmemiş, sadece kısaca tanıtılmıştır. Özellikle Türk tarihçileri tarafından yaygın bir şekilde bilinen kaynakların tanıtılması, malûmu ilândan başka bir şey değildir. Zira bu uygulama, kaynaklara problematik olarak yaklaşıldığında doğrudur. Burada böyle bir endişe görülmemektedir. Üstelik kaynakların eserin başında tahlile tâbi tutulması hâlinde sonda verilmesine gerek yoktur. Halbuki bu eserin 408-421. sayfaları arasında mükerreren bir bibliyografya daha verilmiştir.

Seyahatnâmeler başlığı altında (s. XXXI) 1184 tarihiyle 1911 tarihleri arasında yazılmış muhtelif seyahatnamelerden istifade edildiği söylenmektedir. Ancak müellif her nedense sadece Türkiye'nin değil, dönemi itibarı ile dünyanın en büyük seyahatnâmesini ihmal etmiş ve diğer seyahatnâmeler arasında zikretmemiştir. Halbuki *Evliya Çelebi Seyahâtnamesi* müellifin doğrudan çalışma dönemine aittir. Bu eksikliğini her nasılsa sonradan hisseden müellif, son anda Evliya Çelebiden istifade etmemesini ilginç bir gerekçe ile açıklamaktadır.

“XVII. yüzyılın ikinci yarısında Musul'u ziyaret eden ünlü seyyahlardan birisi de Evliya Çelebi'dir. Evliya Çelebi bu ziyareti sırasında, Eski Musul, Musul Eyaleti hakimleri, Musul'daki peygamber ziyaretgahları ve Musul kaleleri hakkında bilgi vermiştir.”⁵

Kaynağı meçhul bu itirafa rağmen, Evliya Çelebinin kullanılmamasının gerekçesi ise daha da ilginçtir. Onun ifadesine göre, gerek “Zuhuri Danışman'ın sadeleştirdiği, gerekse TTK ve Milli Kütüphane'deki matbu nüshalarda Musul ile ilgili bölümleri” bulamamıştır⁶. Böyle bir gerekçe önemli bir kaynağı kullanmaya engel teşkil edebilir mi? Varsayalım sözü edilen yerlerdeki kitaplardan Musul ile ilgili bölümler kaybolmuş, 2001 yılında, yani bu kitabın basılmasından önce *Seyahatnâme*'nin dördüncü

⁵ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, Elazığ 2003, s. XXXI-XXXII.

⁶ Aynı yer.

cildi tam metin olarak Yapı Kredi Yayınları arasından, üstelik iyi bir indeks ile çıkmıştı. Sadece o indekse bakılmış olsa altmıştan fazla yerde Musul'un geçtiği görülecekti. Ayrıca muhtelif sayfaların dışında, bu cildin son bölümü de tamamen Musul ve Tikrit'i anlatmaktadır⁷. Yani Musul, sözü edilen bu kaynakta arada sözü edilen değil, başlı başına bir bölümdür.

Aslında kaynaklar ile ilgili tek zaaf bu değildir. Araştırma konusu ile ilgili 16. yüzyılın en önemli kaynakları da ihmal edilmiştir. Söz gelimi, Celalzâde; Feridun Bey, Karaçelebizâde, Bostanzade gibi, hemen her yerde bulunması mümkün olan eserler de kullanılmamıştır. Halbuki bu eserlerin hemen tamamında özellikle Kanunî'nin Irakeyn seferi ve akabinde Irak coğrafyasındaki idarî düzenlemelere genişçe yer verilmiştir. Müellifin ana kaynağı durumunda olan *TD 988* numaralı defterin yayımlanmış⁸ şeklinden hiç bahsetmemiş olması, kendi kitabından önce Türkçe'de yayımlanmış araştırmalar ile, özellikle Arapça başta olmak üzere yabancı dillerde yapılmış hiç değilse bazı önemli araştırmaları hiç dikkate almaması, kaynak zafiyetinin bir başka örneğidir.

Giriş ve beş bölümden meydana gelen bu eserin bölümleri arasında da insicam bulunmamaktadır.

Giriş bölümü (1-28), "Musul'un Tarihi Gelişimi"ne tahsis edilmiştir. Kitabın adı "Osmanlı İdaresinde Musul" olduğuna göre, bu dönemin öncesinin de bir ölçüde verilmesi gerekir. Ancak bu kitapta olduğu gibi, ayrı bir uzmanlık alanı olan Osmanlı öncesi dönemlerin uzun uzun verilmeyip, bilâkis Osmanlı'nın bölgeyi fethi ve sonuçları tartışılmalı idi. Halbuki 28 sayfalık bölümün sadece beş sayfası Osmanlı dönemine tahsis edilmiştir.

⁷ *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman), İstanbul 2001, s. 348-361.

⁸ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *998 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve Arab ve Zü'l-Kadiriyye Defteri (937/1530)*, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1998. Aslında bu defterdeki kanunnâme ile müellifin kullandığı diğer defterlerdeki kanunnâmeler, daha önce de -problemler de olsa- Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından yayımlanmıştı. Ancak müellifin bundan habersizmişçesine "meskütün anhu" tarzında geçiştirmesi ilginçtir [Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Ankara 1993, s. 59-103]. Aynı kitap içinde konu ile ilgili pek çok başka belge de yer almasına rağmen, tanıttığımız kitabın müellifi tarafından görülmemesi veya görmezlikten gelmesi doğrusu hayret vericidir. Bu da araştırmacılarımızda çoğu kere görülen belgeyi ilk defa neşretme fetişizminin bir başka boyutu olsa gerek. Keşke bütün belgeler neşredilmiş olsa ve biz de gerçekten tarihçilik yapabilesek. Zira sadece belge neşrinin tarihçilik olmadığı herkesçe bilinen bir gerçektir.

İkinci el kaynaklara ve araştırma eserlere istinaden yazılan bu bölümde, Kadir Mısıroğlu'nun *Musul Meselesi ve Irak Türkleri* gibi amatör bir kitabın müteaddit defalar kullanılması ise, yazarımızın kaynak seçimi ve değerlendirilmesi konusunda hiçbir kaygısının olmadığı intibasını uyandırmaktadır. Bu bölümün gereksiz olduğunu söylemek istemiyoruz. Ancak kitabın ana konusunun Osmanlı döneminde Musul'un idaresi olduğuna göre, okuyucuya, bu idarî yapılanmadan önceki fetih döneminin verilmesi gerekirdi. Her ne kadar, kitapta bu konuya da değinildi ise de yeterli değildir. Zira Irak'ın kuzeyinin Osmanlı idaresine giriş süreci, hatta Kanunî ve IV. Murat'ın Bağdat seferleri ve bu seferlere eski yerel yöneticilerin olumlu-olumsuz tepkileri daha sonraki idarenin şekillenmesinde temel teşkil etmektedir. Bu yüzden bu tür çalışmalarda *Tapu Tahrir Defterleri* tek başına idare tarihinin kaynağı olarak algılanmamalı ve tahrir öncesi gelişmelerin tahriri nasıl şekillendirdiği mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.

“İdarî Teşkilat ve Taksimat”a tahsis edilen birinci bölümde, iki sayfada Osmanlı taşra idarî teşkilatı, başka bir ifade ile Halil İnalıcık'ın İslâm Ansiklopedisi'ndeki “Eyalet” maddesi özetlendikten sonra, Musul Sancağı'nın (s. 31-32) coğrafi konumu anlatılmaktadır. Burada da ana kaynak 19. yüzyılın sonlarında kaleme alınmış olan *Kamusu'l-A'lâm* ve yine h. 1308 tarihli *Musul Salnâmesi*'dir. Muhtevaları her zaman tartışmalı olmakla birlikte, müstağni olamadığımız bu kaynakların birincisinde, “Musul” maddesi anlatılırken, şüphesiz kendi dönemi yani 19. yüzyılın ikinci yarısı anlatılmaktadır. Kitabımızın ele aldığı dönemin 16-17. yüzyıllar olduğunu hatırlatmaya gerek yoktur. Dolayısıyla yazarın anlatmak istediği ile kaynağı arasında bir uyum bulunmamaktadır. Bilindiği gibi, Sancak kelimesi, bir coğrafyadan ziyade önemli bir idarî birimi anlatmaktadır. Özellikle Osmanlı klâsik döneminde, bu idarî birimlerin sınırları çok net olmadığı için, her hangi bir sancağın yüzde yüz coğrafi sınırlarını vermek oldukça güçtür. Halbuki hem Ş. Sami ve hem de *Salnâme* 1864'ten sonra şekillenen ve sınırları büyük ölçüde belli olan Musul Vilâyeti'ni tanımlamaktadır. Bu yüzden yazarımızın verdiği coğrafi sınırların 16-17. yüzyıllara ait olup olmadığı kuşkuludur. Bu sorun yazar tarafından çözülmese bile en azından dile getirilmeliydi. Ancak anlaşılan bu çalışmanın böyle bir sorunu bulunmamaktadır.

⁹ Şemseddin Sami, *Kamusu'l-A'lâm*, İstanbul 1316, VI, 4480-4481.

Musul'un 1517-1534 yılları arasında Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı olduğunu tesbit eden müellif, 1534'te de Bağdat'a bağlandığını (s. 32) her hangi bir kaynak zikretmeden ileri sürmektedir. Oysa 16. yüzyılın idarî yapısı hakkındaki en önemli kaynak olan ve Bağdat fethi sırasında doğrudan Kanunî ile birlikte bulunarak idarî yapılanmayı tescil eden Celalzâde, 1534 yılında fethedilen ve muhtemelen ilk düzenlemesi de o sırada yapılan Bağdat Eyaleti'nin sancaklarını sayarken, Musul'dan söz etmemekte ve Luristan'a bağlı olduğunu söylemektedir (Celalzâde, vr. 19a-19b)¹⁰. Zaten normal olan da budur. Zira Musul Bağdat'tan önce Osmanlı hakimiyetine girdiğine göre, Bağdat'ın fethi sırasında bir yerlere bağlı idi ve yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyuluncaya kadar eski konumunu muhafaza etti. Müellifin sözü edilen bu kaynağı ihmal ettiği veya hiç bilmediği anlaşılmaktadır. Ancak işin ilginç yönü kendisinin de dipnotları arasında gösterdiği (181 numaralı dipnot) bir araştırma (müellifin hocası tarafından tercüme edilmiştir), bu bilgileri Celalzâde'den olduğu gibi aktarmaktadır. Okuyucunun aklına müellifin bu araştırmayı da okumayıp, sadece gönül yoklamak için kullandığı gelmektedir. Bu tip araştırmalarda, idarî tarih açısından önemli bir konu olan bu probleme, kaynakların yaklaşımının ve varsa çelişkilerinin tartışılması bir zarurettir. Nitekim, bırakın 1534'te, Bağdat'ın 1540 ve 1546 tarihli ilk tahrirlerinde de Musul, Bağdat'a bağlı bir sancak olarak yer almamaktadır (BOA, TD, nr. 1049). Musul'un Bağdat'a bağlı olduğunu gösteren en eski tarihli kayıt ise şimdilik 1549 tarihli (BOA, A. RSK, nr. 1456, s. 301) ki bu durum bu kitaptaki temel argüman ile çelişmektedir. Bu bilgilere rağmen müellif, iddiasını ileri sürdükten sonra, tartışma yapmadan, Musul'un idarî olarak nereye bağlı olduğu konusunda 1534-1558 yılları arasını da hiç dikkate almadan geçiştirmiştir. 116 yıllık bir araştırma dönemi içinde 24 yıllık bir sürenin önemi ne ola ki (!)?

Aynı şekilde 1540 yıllarının idarî taksimatı anlatılırken, Deyr Maklub nahiyesi hakkında 195 numaralı Tahrir defterindeki önemli bir bilgi atlanmıştır. Buna göre, 29 köyden müteşekkil nahiyenin iki köyünün Şeyh Haydar'a kaydedildiği müellifin kaynağında açıkça belirtilmektedir¹¹. Aynı bölümde s. 36'da Musul'un eyalete dönüştürülme sürecine değinen müellif kaynak olarak "Kepeci, 262 no'da kayıtlı Atama Defteri"nden söz etmek-

¹⁰ Celalzâde, *Tabakatu'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesalik*, Wiesbaden 1981 (Petra Kappert bu eseri güzel bir indeksle tıpkı basım olarak yayımlamıştır).

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), TD, nr. 195, s. 140.

tedir. Dipnotta ise defterin doğru ismi “Ruus” olarak verilmektedir (dipnot 192-194). Yazarımızın “Atama”dan kastettiği “Tevcihat” ise, bunun “atama” ile karşılanamayacağını bilmesi gerekirdi. Kaldı ki, arşivlerde kullanılan isimlere sadık kalmak da bir başka zarurettir.

Kitapta, Musul Eyaleti’nin 1586-1641 yılları arasındaki beylerbeyilerinin listesi bir tablo hâlinde sunulmuştur. Bu isimler tespit edilirken sınırlı orijinal kaynak kullanılmıştır. Esas dayanan kaynak ise h. 1308 tarihli *Musul Vilâyeti Salnâmesidir*. *Salnâmelerin* 16-17. yüzyıla ait bir çalışmada esas kaynak olmayacağını bir şekilde fark eden müellif, 229 numaralı dipnotunda, “bunları kullanırken biraz ihtiyatlı davranmak gereği vardır” dedikten sonra, hiç ihtiyat göstermeden 21 dipnotta *Salnâme* kullanarak bize güzel Türkçemizdeki veciz sözü hatırlatmaktadır. “Bu ne perhiz bu ne lahana turşusu?”.

Kitabın 66. sahifesinde “Esnaf Yöneticileri” başlığı altında, genel olarak Osmanlı şehirlerinde var olan sistemi anlatan yazarımız şu sonuca varmaktadır: “Musul’da değişik iş kollarında faaliyet gösteren esnaf gruplarını tespit etmemize rağmen, bunların temsilcilerini belirleyebilme imkânı olmadı”. Yazar’ın kaynaklarının böyle bir sonuca varması için yeterli olmadığı kesindir. Ancak madem böyle bir husus problem olarak görülüyor, niçin böyle basit bir sonuç ile yetinilmiştir? Maalesef müteakip sayfalarda da “Diğer Görevliler” başlığı altında aynı yöntem uygulanmıştır. Söz gelimi, Mütesellim için şunlar söylenmektedir:

“... Elimizdeki belgelerde Musul eyalet ve sancağında görev yapan her hangi bir mütesellim kaydına tesadüf etmememize rağmen, değişik tarihlerde bu görevi deruhte etmiş olduklarını tahmin ediyoruz.”¹².

Müellifimiz aynı şekilde Osmanlı Devletinde genel olarak müftüler hakkında yaklaşık bir sayfa bilgi verdikten sonra şu sonuçlara varmaktadır:

“Musul eyaletinde ve sancağında görev yapan bir müftünün bulunması mümkündür. Fakat vesikalarda böyle bir görevi tespit etmemiz mümkün olmadı. Bu görevin bazı Musul kazalarında kadı tarafından yürütülmüş olması da mümkündür.”¹³.

¹² Ahmet Gündüz, *a.g.e.*, s. 67.

¹³ *A.g.e.*, s. 72.

Diğer dinî görevliler, vakıf görevlileri, zımmî din adamları gibi başlıklar altında da anlatılan hususların tamamı haşfiyat türünden bilgilerdir. Yazar âdetâ yeni bir tarih metodolojisi geliştirmiştir: Kullandığı kaynaklarda zikredilmeyen bir hususu, hisleri ile tahmin etmeye çalışmak. Halbuki tarihçi ancak var olan belge ve bilgilerin eksik boyutlarını diğer veriler ile desteklenen tahmini ile tamamlamaya çalışır. Ancak mukayeseli şehir çalışmalarında bir yerde var olanın diğer bir yerde olmamasına dikkat çekilerek, bunun gerekçeleri üzerinde durulabilir ve sorgulanır. Yoksa müellif, olmayan bir husustan dolayı değil, olanın doğru yansıtılıp yansıtılmamasından sorumludur.

Kitabın ikinci bölümü Musul şehrini konu edinmektedir. Ne var ki müellif, Musul şehrini ve özellikle kale ve kapılarını (s. 76-81) anlatırken, kendi çalışma döneminin öncesini ve sonrasını anlatmış, ancak kendi dönemine yer vermemiştir. Dolayısıyla 16-17. yüzyıl Musul kalesini bu kitaptan anlamak mümkün olmamaktadır. Halbuki sadece Evliya Çelebi'ye müracaat edilseydi bile şu sonuca varacaktı.

Evliya Çelebi, “Der Beyan-i eşkâl-i zemîn-i kal’a-i Rebi’ Musul-i Kadîm” başlığı altında, Musul kalesini anlattıktan sonra kale kapıları hakkında da şu bilgileri vermektedir:

“ve cümle yigirmi aded kal’a kapuları vardır. İslambol’un dahi yigirmi yedi aded kapusu vardır amma İslambol kal’ası hemân dainen madâr kırk bin adımdır ve arşin hesabıyla rûy-i divardan Bayram Paşa ölçüp seksenyedi bin zira’-i melikidir. Amma bu Musul İslambol’dan ve Kefe’den ve Selanik’ten ve Antakiyye ve Bağdat’tan küçükdür amma Mısır u Şam ve Haleb ü Basra kal’alarından kal’a-i Musul büyükdür. İnşallah ü Ta’ala hilaf değildir. Zira birkaç kerre bu kal’aların enderun u birünundan hakîr ve gulamlarım adımlamışlardır. Ve her biri mahallinde tahrir olunmağı üzerime ilzâm-ı mala yülezem etmişizdir. Amma bu Kal’a-i Musul’un handakını Hüsrev Paşa tathir edüp derûn-i handağa nehr-i Şatt’ı cereyân ettirmiş imiş, amma murûr-i eyyam ile rimal-i türab ile niçe yerleri leb ber leb olmuş ve hisarını dahi dendân-i bedenleri ve rûy-i divarları câ-be câ rahnedâr olmuş amma kara tarafı sehel metanet üzredir.

Evvelâ Can İsmail Kapusi garba nazırdır ve Cisir Kapusi ve Bağdat Kapusi Hazreti Ömer mescidi dibindedir ve Yumurta Kapusi Ali

hammamı tarafındadır (Bu dörd aded kapulardan maada kapular mesdûd olmuştur).¹⁴

Müellif, daha ziyade 19. yüzyıl kaynaklarına (Ş. Sami, *Kamusu'l-A'lam* ve 1308 *Musul Salnâmesi*'ne dayanarak surların 12 kapısı olduğunu beyan etmektedir. Akabinde de 1766 tarihli C. Niebuhr'un seyahatnamesine istinaden söz konusu tarihte 7 kapının olduğunu zikretmektedir (s. 80). Kronolojik hatalar bir yana bu bilgiler hiçbir değerlendirmeye de tabi tutulmamıştır. Halbuki yukarıdaki alıntidan da anlaşılacağı üzere, Evliya Çelebi bizzat adımladığı kalenin neredeyse yüz ölçümünü verdiği gibi, kapı sayılarını ve kendisinin ziyareti sırasında (1670'lerde) 27 kapıdan sadece 4'ünün açık olduğunu belirtmektedir. Müellif sur kapılarının isimlerini verirken de başka bir garabete sebep olmuştur. Kapı isimlerinin bazıları gereksiz bir şekilde tercüme edilmiştir. Halbuki özel isimlerin aslına uygun bırakılması gerekirdi. Nitekim yapılan tercüme de anlamsız hatta komik kalmaktadır. Örneğin Babu's Şat'ın, Şat Kapısı; Babu'l İmadi'nin, İmadi Kapısı şeklinde tercüme edilmesi lâf üretmekten başka bir şey değildir. Bu yetmemiş gibi, Babu'l Beyz'in, "Beyaz Kapı" olarak tercüme edilmesi de bir başka garabettir. Hem Arapça'ya göre ve hem de Evliya Çelebi'den yaptığımız alıntidan da anlaşılacağı üzere Babu'l Beyz, "Yumurta Kapı" demektir. Zaten Beyaz kapı da Arapça'da Babu'l Ebyaz veya galat bir söylem ile Babu'l-Beyza şeklindedir.

Aynı bölümde şehrin mahalleleri anlatılırken, 94-95. sayfalar gayri müslim mahallelerine tahsis edilmiştir. Konunun girişinde güzel bir sayısal değerlendirme yapan müellif, akabinde Hristiyan mahallerini anlatmaktadır. Ancak müellifin kaynakları olan *Tahrir Defterlerinde* bu mahalleler, hristiyan mahallesi olarak değil; "eramine" olarak verilmektedir. Yoksa, tahrir kâtipleri "eramine"nin Hristiyanlığın bir parçası olduğunu bilmiyorlar mıydı? Hangi saik ile olursa olsun kaynağın dili değiştirilmez. Ancak kaynak yorumlanabilir. Nitekim bu kitabın 238. sahifesinde de böyle bir yoruma gidilmiştir. Yani, "Erâmine kelimesi, sadece Ermenileri değil, Süryanî Keldanî, Yakubî ve Nasturîleri de muhtevîdir" denilmektedir. Bu yorum yetersizdir. Zira bölgede sıralanan bu grupların olduğu bilinmesine rağmen, hepsinin "eramine" olarak kaydedilmesinin başka bir hikmeti olsa gerektir. Şimdilik bizim tahminimiz, Musul'da Hristiyanlar arasında çoğunluğu oluşturan gurupların Ermeni veya Katolik olmasından ötürü tahrir sırasında böyle bir tercihin yapılmış olduğu yönündedir. Di-

¹⁴ *A.g.e.*, s. 349.

ğer taraftan, Musul'un daha sonraki demografik yapısındaki değişimi sağlıklı takip etmek için de kaynağın verdiği bilgilerin doğru aktarılmasına şiddetle ihtiyaç vardır. Müellif yaptığı tasnif ile bizzat kendisi çelişkiye düşmektedir. "Eramine"yi Hristiyan tasnifi içinde hallettiğini düşünen müellif, aynı tasnife de sokulması mümkün olan "Kerkugi, Nasara Kerguki Mahallesi" ni de vermektedir. Bu konu sorgulanmaya değer bir konudur. Acaba Kerkük Hristiyanları mıdır yoksa başka bir guruptan mı söz edilmektedir. Maalesef kitapta ne bu sorular sorulmakta ne de sadre şifa cevaplar verilmektedir. Esasında benzeri problemler başka bölgelerde de vardır. Ancak bir çok tahrir defterinde Hristiyanlar için yine bir ayrıma gitmeden "Gebran" tabiri kullanılırken Musul'da veya başka yerlerde "Erâmine" kelimesinin kullanılması mutlaka bir anlam ifade etmelidir. Müellif en azından bu istilahın kullanıldığı yerlerdeki şahıs isimlerine bakarak bir sorgulama yapması gerekirdi. Zira şahıs isimleri bu konuda bir hayli ip uçları taşımaktadır.

Kitabın üçüncü bölümünün başlığı "Yerleşim ve Demografik Yapı" (s. 141-254)'dir. Bu bölümde genel olarak köy, mezra ve aşiretler incelenmiştir, başka bir ifade ile Musul şehri inceleme dışı bırakılmıştır. Her ne kadar aynı bölümde Nüfus bahsinde şehir gündeme alınmışsa da (s. 235-240), şekil bakımından bu yaklaşım uygun değildir. Sanki kitap, Musul'un tamamı için değil de daha ziyade kırsal kesimi incelemek için yazılmıştır. Kanaatimize göre iki ve üçüncü bölümler birleştirilip, "Yerleşim ve Demografik Yapı" ana başlığı altında, Şehir; Kırsal Yerleşim Alanları ve Cemaatler alt başlığı ile verilse idi çok daha yararlı olabilirdi.

Aynı bölümün 144-208 sayfaları arası Musul'un köyelerine ayrılmıştır. Şüphesiz böyle bir çalışmada aranacak hususlardan birisi de budur. Ancak kitapta verilen 155 köy hiçbir sınıflamaya tâbi tutulmadan verilmiştir. Yaptığımız tetkiklere göre, müellif köy sıralamasını 998 numaralı *Tahrir Defteri*'ni esas alarak yapmıştır. Başka bir ifade ile bu bölüm söz konusu defterin transkripti olmuştur. Bu defterden haberi olmayan bir okuyucu köylerin neden böyle sıralandığını anlamakta zorlanacaktır. Halbuki hiç değilse, alfabetik sırayla veya doğru olanı sosyal yapılarına, iktisadî durumlarına veya coğrafi konumlarına göre bir tasnif yapılmasıydı. Böylece, hemen hemen her köy için tekrarlanan bilgilerden de kurtulmuş anlamlı bir metin ortaya çıkabilirdi. Köyler hakkında genel bilgiler verirken, özellikle Asurî-Süryanî kökenli köy isimleri bir tek kaynağa istinaden açıklamaya çalışan müellif, Arapça, Türkçe, Farsça kökenli köy isimleri hakkında hiçbir şey söylememektedir. Bu konuda müellifin kasıtlı davranma-

dığını biliyoruz. Ancak bu metod olarak yanlışır. Eğer Süryanice köy isimlerini ısrarla hatırlatıyorsanız, diğer dillerdekini de değerlendirmek zorundasınız. Kaldı ki, Türkiye için bölgede Türkçe isimli yerleşim birimlerinin anlamı da oldukça önemli olsa gerektir. Zira bilindiği gibi, tarihî bir yerleşim biriminin ismi –kesin olmasa bile- o bölgenin tarih içindeki sakinleri hakkında da fikir vermektedir. Zaten müellif de bu prensipten hareketle, dipnotta yanlış yazmasına rağmen (bkz. 773 numaralı dipnot), âdeta Nilüfer Bayatlı'yı taklid edercesine¹⁵, G. Avvad'ın bir araştırmasına istinaden, bütün Süryanice, Aramice kökenli isim taşıyan köylerin geçmişte Süryanî-Aramî olabileceğini ileri sürmektedir. Zaten köylerin hane sayısını, yıllık vergi hasılatını vs. tamamen Tahrir defterlerinden veren müellif, diğer değerlendirmelerini söz konusu araştırmaya istinaden yapmaktadır. Ne bu yaklaşımına ve ne de bu bölümde ki dipnotların yaklaşık beşte birinin G. Avvad'ın araştırmasına ayrılmış olmasına bir itirazımız yoktur. Ancak aynı yöntemin neden diğer isimlerde kullanılmadığını merak etmek de okuyucunun hakkıdır.

Tarihî yerleşim birimleri ile ilgili araştırmalarda en sıkıntılı hususlardan bir tanesi şüphesiz yer isimlerinin okunuşu meselesidir. Hele kullandığımız kaynaklar da Osmanlıca ve özellikle *Tahrir Defterleri* ise bu sıkıntı bir kat daha artmaktadır. Çünkü aynı yerleşim biriminin farklı kaynaklarda farklı imlâ ile yazılma ihtimali yüksek olduğu gibi, yazının bizzat kendisinden de kaynaklanan okuma zorlukları bulunmaktadır. Bu sorunun bir araştırma çerçevesinde çözülmesi beklenemez. Ancak özellikle 16-17. yüzyıla ait bu tür problemlerin ve kaynaklar arasındaki farklılaşmanın görmezden gelinmesi de doğru değildir. *Osmanlı İdaresinde Musul* isimli kitap, adeta Musul'daki yerleşim birimlerinin bir fihristidir dense yeridir. Müellif, *Tahrir Defterleri*ndeki köy, mezra vs. isimlerinin tamamını kitabına yansıtmaya özen gösterirken, yukarıda bahsettiğimiz probleme hiç değinmemiştir. Buradan şu sonuç çıkarılabilir; ya müellif, yaptığı okumaların tamamının doğru olduğunu düşünmektedir, ya da bu problemin farkında değildir. Nitekim, ayrı defterlerde farklı farklı yazılmış bir yer ismini bazen kendi tercihinine göre tek olarak verirken, bazen de bütün farklı şekillerini vermektedir. Ancak bunu niçin böyle yaptığına dair bir işaret bulunmamaktadır. Hatta bazen komik duruma bile düşmektedir.

¹⁵ Bayatlı, *a.g.e.*, s. 46-83. Bayatlı söz konusu eserinde köyleri tanıtırken büyük ölçüde G. Avvad'ın araştırmalarını kullanmıştır. A.Gündüz de hemen hemen aynı yöntemi takip etmiştir.

Örneğin s. 178'deki *Kütüklü* karyesi müellifin bütün kaynaklarında vardır ve *Kütüklü* şeklinde de okunmaktadır. Nitekim müellif de bu karyenin ismini doğru olarak okumasına rağmen, hiçbir açıklama yapmadan, ayrıca aynı köyün ismini “Kütüklü, Köpüklü, Köpeklü” başlığı ile vermektedir. Üstelik hangi okumanın hangi kaynağa göre yapıldığına dair de bir bilgi verilmemektedir. Genellikle siyakat ile yazılmış olan kaynaklardaki yer, şahıs ve diğer isimlerin okunma güçlüğü herkesin bildiği bir gerçektir¹⁶. Ancak, bu tür okumalar yapılırken, en azından daha önce yapılmış toponomi çalışmalarından istifade edilmesi gerektiği gibi, söz konusu coğrafyada konuşulan dil veya dillerin imlâ ve telaffuz özelliklerinden de istifade edilmelidir. Bu prensipten hareketle, örneğin kitabta “Nasırı” (s. 159) diye verilmiş olan köyün, “Nusayrı” diye okunması daha doğru olur. Zira Nasırî kelimesinin yazılmasında siyakat bile olsa mutlaka Nun harfinden sonra Elif harfinin varlığına delâlet edecek bir çıkıntı vardır. Halbuki müellifin kullandığı Tahrir defterine baktığımızda aradığımız bu özellik bulunmamaktadır. Diğer taraftan burasının bir köyden ziyade Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan altı hanelik bir mezra olduğunu da belirten müellif (s. 159) aslında ismin Nusayrî okunması için de ip uçları vermektedir. Zira “Nasırı” kelimesi nisbet yası almış ism-i fail veznindedir ve burada böyle bir veznin kullanılması için de -tahminimize göre- bir sebep görülmemektedir. Halbuki “Nusayrı” kelimesi ism-i tasgîr, küçültme ismi olup, küçük bir yerleşim birimine yakıştırılması daha mantıkîdir.

Bilindiği gibi mekânların adlandırılmasının bir takım kuralları vardır. Ancak bu kuralları çok küçük yerleşim birimine her zaman uygulamak mümkün değildir. Özellikle, Mezopotamya ve Arap Yarımadası'nda yer isimleri, çoğunlukla sakinlerine veya oradan istifade edenlere nispetle verildiği gibi; bazen de bölgenin doğal şeklinden, iklim koşullarından esinlenerek verilmektedir. Ayrıca su kaynakları, kuyular, arklar vs. isimlendirmede çok önemli bir faktördür. Bu ve benzeri yöntemlerden istifade edilerek, kitapta geçen bazı yer isimlerinin yeniden gözden geçirilmesi zaruridir. Müellifin kullandığı kaynakları da görerek, burada –ihtiyat kaydıyla- yanlış okunduğunu düşündüğümüz bazı yer isimlerinden örnekler verilecektir.

¹⁶ Nitekim bu sorun Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün yayımladığı 998 numaralı Defter'in dizininde de mevcuttur. Bir çok yer ve cemaat isminin okunuş şeklindeki problemler bu kitapta da kendini göstermektedir.

Cerahî (Nahrac-Nahracî)¹⁷, İzze, İzzî (Azze), Bâvraşan (Bâverşan)¹⁸, Ayn Bakra (Ayn Bakara), Bakûfe (Bakva), Göz, Kör, Kür (Gür), Türkan (Serkeffan), Kaim (Kasım), Bâzırvane (Badırvân), Fazlıye (Fadliyya), Pitâre (Yekkare), Seymane (Semmane), Horuzan (Havrzân), Telmete (Telmiyye), Kebirân (Kübran), Bilbâr (Belyâr), Koyuncak¹⁹ (Kuyucak), Selefiye (Selefiyye), Kız Fahre (Kusayra)²⁰, Asiyan (Useyyan), Yikremlü (Yikirmilü), Bâbent (Bâbint), Bâğure (Bâ'ızra-Bâ'uzra), Şeyh Mehmet (Şeyh Muhammed), Til Bizüm-Til Bârid (Tel Bârid).

Kitapta, bu okumaların dışında bir tarihçinin düşmemesi gereken çok temel okuma hataları da bulunmaktadır. Örneğin “Muhammed”lerin tamamı “Mehmed” olarak okunduğu gibi; basit sıfat tamlamaları da kitabın pek çok yerinde “u, ü” ile yapılmıştır. “Rusûm-u örfiyye” (s. 184-185), “Hukuk-u Şer’iyye” gibi. Bunların doğrusunun “Rusûm-i örfiyye, Hukuk-i Şer’iyye” olduğunu müellifimiz hariç, temel Osmanlıca bilgisine sahip herkes bilmektedir. Benzeri okuma hataları cemaat ve taife isimlerinde de mevcuttur. Örneğin Âl-i Aziz, Al-Aziz; Uçuşlu Cemaatı, Evceşlü şeklinde okunmuştur. Aynı şekilde, “Dünbil, Dünbilli, Ulus-i Dünbil” şeklinde verilen (s. 216) cemaat büyük ihtimalle “Cemaat-i Danyal” olabilir. Zira 308 numaralı Tahrir Defteri, müellifin okuyuşunu desteklemekle birlikte, diğer kayıtlardaki imlâ bu okuyuşa uygun düşmemektedir. Kitapta “Dâvudi Taifesi” diye zikredilen grup, müellifin kaynaklarında “Ekrad-i Davûdî” veya “Davudi Cemaati” şeklinde geçmektedir²¹. Burada müellif iki hatayı bir yerde yapmaktadır. Hem cemaati taife şeklinde vermekte, hem de etnik tanımlamayı atlamaktadır ki, bu ilmî ahlâka aykırıdır. Aynı şekilde “Evlâd-i Ganim (‘İlm)Taifesi”nin böyle okunmasının hiçbir gerekçesi yoktur. Nitekim, orijinal kaydı “Cemaat-i Evlad-i Alem” (?) ve “Uzre”

¹⁷ “Cerrahi, Nukraci” *a.g.e.*, s. 65.

¹⁸ “Bavirsan”, *aynı yer*.

¹⁹ Bayatlı bunu “Koyuncak” olarak okumuştur. Köyün adının “Köy” ve “Encik” adında bir Türkmen aşiretinden aldığı ileri sürmektedir. Bu iddia tetkike muhtaçtır. Zira “Köy ve Encik” ismi ile bir Türkmen aşiretinin olabileceğini şüphe ile karışlamak gerekir. Bayatlı, *a.g.e.*, s. 49.

²⁰ Bayatlı bu köyü Kızfehre ve Bâfahari şeklinde vermektedir. G. Avvad’a istinaden bu köyün Süryanice “Beys Fahari”den geldiğini belirttikten sonra, bu bilgiye ek olarak, hiçbir kaynağa dayanmadan Türkmenlerin bölgeye gelmesinden sonra köyün “Kızfehre” diye isimlendirildiğini ileri sürmektedir. Bu iki bilgi birbiri ile örtüşmemektedir. Zira eğer ismin “fehre” kısmı olduğu gibi muhafaza edilmiş ise “Beys” kısmının “Kız”a nasıl dönüştüğü izah edilmelidir. Bayatlı, *a.g.e.*, s. 46.

²¹ BOA, TD, nr. 998, s. 74; nr. 195, s. 121.

şeklinde yazılmaktadır. “Alem” kelimesinin müellifin okuduğu gibi “İlm” olarak da okunabilir. Ancak “Uzre” kelimesinin tayy edilmesini anlamak mümkün değildir.

Bu örneklerin çoğaltılması mümkün olmakla birlikte bunlar ile iktifa ederek, şunu ilâve etmek yerinde olacaktır. Gerek Arap ve gerekse Kürd kabile ve aşiretleri hakkında, Irak başta olmak üzere, Arap dünyasında pek çok araştırmalar yapılmıştır. Ayrıca o coğrafyanın kabilelerini konu eden İngilizce-Arapça müstakil ansiklopediler de mevcuttur. Söz konusu araştırmaların önemli bir bölümü İsam ve İrcica kütüphanelerinde mevcuttur. Arapça bilmeyen bir araştırmacı bile, sadece Osmanlıca bilgisi ile de olsa bu kitaplardan -en azından isimlerini doğru tespit etmek için- istifade edebilir.

“Âl-i ‘İzze Taifesi” anlatılırken (s. 222-23), Arap aşireti olduğu belirtilmektedir ki, bu da yazarın dipnotlarında verdiği alıntılardan anlaşılacağı üzere “Taife” değil, “cemaat”tır. Diğer taraftan müellif söz konusu cemaatin, 1540’ta Tikrit’e tâbi olduğunu ifade etmektedir. Aşağıda verdiğimiz bilgilerden hareketle, o sıralarda Tikrit’in Musul’a değil, Bağdat’at bağlı bir Sancak olduğunu varsaydığımızda, bu cemaatin o tarihlerde Musul cemaatleri arasında da sayılması mümkün değildir. Bu durumun kitapta adı geçen diğer bazı cemaatler için de geçerli olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır. Diğer taraftan bu cemaatlerin çok geniş bir coğrafyada dolaştıklarını dikkate alırsak, tahrir sırasında buldukları yer ile asıl mekânları arasında da farklılıkların olabileceği daima ihtimal dahilindedir. Aynı şekilde bir yerde bulunup başka bir yerden timar almak da oldukça yaygın bir uygulamadır. Nitekim, özellikle Musul, Şehrizol hatta Bağdat taraflarında cemaat reislerine, yine kendi cemaatının mahsulâtından timar verilmesine sıkça rastlanmaktadır. Nitekim müellif de BOA’daki 660 numaralı tahrir defterinden yaptığı çok önemli bir alıntıda (s. 233, 1104 numaralı dipnot) bu hususu açıkça dile getirmektedir. Ancak her hangi bir sorgulama sorunu olmadığı için müellif, transkripsiyonunda bile bir çok hata bulunan bu alıntıyı hiçbir değerlendirmeye tabi tutmamıştır.

Tikrit, kitapta Musul’un 154. köyü olarak verilmektedir. 1523 ve 1540 tarihli tahrir defterlerine istinaden “nefs-i Tikrit”, 1558 tarihi Tahrir Defteri’ne istinaden de “nefs-i şehri Tikrit” şeklinde tanımlanan (s. 207) Tikrit’in köyler arasına niçin konulduğu anlaşılammıştır. Aslında müellif, müteakib satırlarında da 1558 tarihinde Tikrit’in sancak statüsünde olduğunu söyledikten sonra, “bu tarihte Tikrit Eski Musul Sancağı gibi

Musul'a mı bağlıdır, yoksa müstakil bir sancak mıdır belli değil. Fakat, 1575 tarihine gelindiği vakit, Tikrit'in Musul'dan ayrı müstakil bir sancak hüviyetine kavuştuğunu görüyoruz" diyerek, kendi paradigmasını alt üst etmektedir. Peki burada şu sorulmaz mı? 1558'den önce statüsünü bilmediğin ve 1575'ten sonra da kesin olarak sancak dediğin bir yeri neden Musul köyleri arasında sayıyorsun?

Tikrit, müellifin ana kaynakları arasında olan 998 numaralı defterin 76 ve 77. sayfalarında geçmektedir. Ancak aynı yerdeki diğer kayıtların aksine "karye" olarak zikredilmemiştir. Üstelik hemen yanındaki diğer kayıtlarda zikredilen karye ve mezralar için "tâbi'-i mezbur" ifadesi ile Musul'a ait köyler ve mezralar olduğu açıkça belirtilmiştir. Aynı şekilde 195 numaralı *Tahrir Defterinde* de "Nefs-i Tikrit"²² ve "hâss-ı Şahî" olarak verilirken aynı defterin diğer kayıtlarının aksine tâbiyetine dair bir bilgi verilmemektedir. Zaten birinci kaynakta da konu edilen Tikrit'in "mahsulâtı"nın hass olarak kaydedildiğidir. Musul'a bağlı diğer yerler ile birlikte aynı defterlerde yer alması ilk anda onun Musul'a bağlı bir kasaba-şehir olduğu intibahını verebilir. Ancak köyler arasında zikredilmesi asla mümkün değildir. Üstelik müellifin kullandığı kaynaklarda, bütün karyelerin başında "karye", mezraların başında "mezra" ve isimlerinden sonra "tâbi'-i m." kaydı olmasına rağmen; istisnaî olarak "mahsulât" veya "nefs-i Tikrit" başlığı altında verilen Tikrit'in "karye" hükmüne sokulması doğrusu özel bir yorum yeteneği gerektirmektedir. Hâlbuki burada sorgulanması gereken başka bir husus olsa gerektir. İlk kayda göre, Tikrit mahsulâtı niçin Musul'daki "erbab-ı timara" tevcih edilmiştir?

Diğer taraftan, herkesin kolayca ulaşabileceği kayıtlara göre de Tikrit, -müellifin söylediğinin aksine- 1575'ten sonra değil, çok daha önce, 1550'de, tıpkı Musul gibi Bağdat'a bağlı bir liva statüsündedir ve eski Vasıt mirlivası Mustafa Beyin uhdesindedir²³. Daha sonraki kayıtlar da bunu açıkça teyid etmektedir. Mustafa Beyden başka, Muhammed Bey, Saruhan Bey, Davud Bey, Hızır Bey ve Kasım Bey 1575'ten önce Tikrit'te

²² BOA, *TD*, nr. 195, s. 47.

²³ Bu konudaki şimdilik elimizde bulunan en eski kaynak, 1550-51 tarihili bir Sancak Tevcih Defteri'dir. Nitekim bu defter oldukça titiz bir şekilde yayımlanmıştır. Yayımlanmış şekli için bakınız: Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri", *TTK Belgeler*, Ankara 1999, s. 53-122.

Sancak Beyliği yapmışlardır²⁴. Müellif esasında ileriki bölümlerde bizim söylediklerimizi destekleyecek bilgiler de vermektedir. İlk yazdıklarını değiştiremez kutsal metin olarak düşünen veya verdiği bilgilerin farkında olmayan müellif, kitabının 344. sahifesinde, 1558 yılındaki Tikrit Sancakbeyi'nin Musul Sancağındaki haslarını bir tablo ile göstererek bizi desteklemekte, fakat her nedense kendi çelişmesini fark etmemektedir.

Kitabın 208-232. sahifeleri "Aşiretlere" tahsis edilmiştir. Son dönemde en çok ilgi çeken konulardan birisi olan bu mevzu, maalesef sadece *Tahrir Defterleri*'nin transkripsiyonundan ibaret kalmıştır. Ciddî hiçbir değerlendirmeye tâbi tutulmayan -müellife göre aşiret, bize göre cemaat-cemaatlerin hangi tasnife tabi tutulduğu anlaşılmamaktadır. Eldeki bütün arşiv kaynakları, bölgede büyük çoğunluğu konar göçer olan grupları "cemaat" veya "taife" olarak verirken, müellifin bütün cemaatleri "aşiret" başlığı altında vermesi anlaşılmamaktadır. Bu konu ile ilgilenenler bilirler ki, cemaat, taife, aşiret, kabile vb. ifadeler bazen aynı fakat çoğu kere de farklı anlamlarda kullanılmaktadır.

16. yüzyılda Irak'ın kuzeyinden güneyine kadar dolaşan ve bölgede devleti en çok uğraştıran gruplardan bir tanesi Dasni Cemaati'dir. Bu konuda pek çok mühimme kaydı bulunmasına rağmen bu kitapta hem ismi "Dasni Aşireti" şeklinde (s. 212-213) ve hem de yetersiz bilgi ile verilmiştir. Bu konu Irak tarihçileri başta olmak üzere pek çok Arap ve Avrupalı araştırmacının dikkatlerini çekmiş ve bu güne kadar pek çok çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, Türkiye'deki araştırmalara yansımaması esef vericidir. Aşiret, kabile, cemaat vb. konularda Osmanlı Arşivleri'nde gün görmemiş pek çok bilgi ve belge olmasına rağmen, bir Türk araştırmacısının, dışarıda yapılmış araştırmalardan müstağni kalarak o belgeleri yorumlaması âdeta imkânsızdır. Tarih boyunca "ensab ilmi"nin Araplar arasında ne derece yaygın olduğu dikkate alındığında, bu konularda Arap dünyasında yazılmış eserlerden istifade etmemek veya edememek bilimsel mantık ile izah edilecek bir durum değildir. Belki şu hususun vurgulanmasında yarar vardır. Özellikle, Osmanlı dönemi Arap tarihinin yegâne

²⁴ BOA, *MAD*, nr. 563, s. 111. Müellif bu defteri kaynakları arasında zikretmektedir (A. Gündüz, *a.g.e.*, s. XXIX, 6 numaralı dipnot). Ancak her nedense içindeki bilgilerden istifade etmemişe benzemektedir. Üstelik, bu kaynak 16. yüzyıl taşra teşkilâtı çalışanlarının çok iyi bildikleri yayımlanmış başka bir araştırmacının da ana kaynağıdır (İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978).

yazılı kaynakları Türkiye’dedir ve Türkçe’dir. Bunun için özellikle Arapça kaynaklara ve araştırmalara ihtiyaç olmadığı zannı ortaya çıkabilir. Bu düşünce bir ölçüde siyasî tarih için doğru olmakla birlikte, özellikle yerel tarih, etnik ve sosyal yapı araştırmalarında geçerli değildir. Nitekim müellifimiz, bu tür kaynaklara bakmış olması hâlinde, kökenleri Habur olmasına rağmen bütün Irak’ta dolaşan ve özellikle bir bölümü Şîî nüfusa karşı bir denge unsuru olarak erken dönemlerde Bağdat’a (İmam Azam Ebu Hanife’nin medfûn olduğu A’zamiyye semtine) yerleştirilen Âl-i Ubeyd cemaatinin (Kölemen valileri zamanında Şavizâdeler diye isimlendirilen bu grup, aynı zamanda, devlet ile Arap kabileleri arasındaki ilişkileri sağlayan Babu’l-Arap görevini de uzun yıllar sürdürmüşlerdir.) Âl-i Utbe’den farklı olduğunu öğrenecekti. İşin bir başka yönü de bu bilgilerin daha geç tarihli Osmanlı belgelerinde de yer almasıdır. Uyanık bir araştırmacı bu belgeleri okuyarak da geçmişe doğru ışık tutabilir²⁵. Müellif bu cemaatin kayıtları arasında muhtelif tarihlerdeki farklılıkları zikrederken bunun sebeplerini hiç düşünmediği gibi, 1575 tarihli deftere eksik kaydedildiklerini iddia etmektedir. Daha önceki defterlerdeki hane sayılarına oranla (1523’te 150, 1540’da 50) 1575’te 17 hane kaydedildiğinin zikredilmesi (s. 226) bile cemaatin konumu hakkında bir çok ip uçları vermektedir. Veya en azından bir yorum yapmamıza imkân tanımaktadır. Şöyleki; daha önce de zikrettiğimiz gibi konar göçer cemaat, taife ve aşiretlerin sadece bir yere aidiyetini iddia etmek oldukça zordur. Zira sürekli yer değiştirdiklerinden tahrir işlemi sırasında buldukları yerde tahrir tâbi tutulur veya tutulmazlar. Bu da kayıtlar arasında farklılıklar meydana getirebilir. Ayrıca iki tahrir arasında tenkile tâbi tutulmaları, göçleri veya zorunlu iskân edilmeleri vs gibi amiller de onların tâbiyetini değiştirebilir. Bir cemaat veya aşiretin ana kolunun bir yerde, diğer bir boyunun (Arapça; Fahz, Afhaz) başka bir yerde olması da muhtemeldir. Bu yüzden Osmanlı belgelerini okurken bu hususların göz ardı edilmesi büyük eksikliklere ve yorum hatalarına sebep olmaktadır. Bunun en güzel örneği elimizdeki bu kitapta

²⁵ Ubeyd cemaatinin Habur ile ilişkileri hakkında geç tarihli örnek bir belge için bkz. BOA, HH 4299. Aynı şekilde bir rapor niteliği taşıyan ve 1850’lerde kaleme alınmış olan Mehmed Hurşid Paşa’nın *Seyahatnâme-i Hudûd*, İstanbul 1277 (Kitap Alaaddin Eser tarafından yeni Türkçe harflere aktarılmıştır, İstanbul 1997) isimli eseri, genel olarak Musul aşiretleri ve özel olarak Ubeyd aşireti için önemli bilgiler vermektedir. Kitabın kaynak değeri için ayrıca bkz. Zekeriya Kurşun, “Mehmed Hurşid Paşa’nın Seyahatnâme-i Hudûd adlı Eserine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Bayezid Sancağı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 2 İstanbul 2000, s. 106-109.

mevcuttur. Müellif bu cemaat hakkında verdiği bilgileri şöyle sonlandırmaktadır:

“Tahrir defterlerindeki kayıtlara geçen bennak ve mücerred sayısına göre bulunan tahmini nüfusu 1523'te 1050, 1540'da 350, 1558'de 776 ve 1575'te 119 kişidir”²⁶.

Bu ifadelerden hareketle şöyle bir yorumda bulunmak mümkündür: “Ubeyd cemaatı 1523 ile 1540 yılları arasında soykırıma uğratıldı veya iyimser bir tabirle büyük bir salgın hastalığa kurban gitti; bunun üzerine bilinçlenen bu cemaat üyeleri, hızlı bir üreme ile 18 yılda nüfuslarını % 109 artırdı (Bu kadar doğumu yapacak kadını da nerden buldukları ayrı bir soru). Ancak felâketler peşlerini bırakmadı ve 17 yıl sonra nüfusları tekrar 119 kişiye düştü.” Tabii ki, müellifin yukarıdaki satırlarını okuduğumda vardığım bir sonuçtur bu, belki daha farklı yorumlar da yapılabilir. Demek ki eskiler boşuna “el-uhdetü ale'r-râvi” dememişlerdir.

Bu örnekleri çoğaltmaktan sarf-ı nazarla, kitapta cemaat sayıları veya kendi ifadesine göre aşiret sayıları hakkında verilen bilgilerde de izaha muhtaç çelişkiler olduğunu belirtmek gerekir. Müellif “Aşiretler” bahsine başlarken 1523'te 31, 1540'ta 35, 1558'de 51, 1575'te 39 cemaat kaydına rastladığını²⁷ ifade etmektedir. Akabindeki sayfalarda bu rakamlar ile uyuşmayan 45 cemaati ayrı ayrı başlıklar altında anlatan müellif, konunun sonunda da tutarsız bir tablo vermektedir. Bölge şartlarını ve bölgenin demografik dağılımını bilen bir araştırmacı, tahrirlerdeki bu farklılığı kolayca tahlil edebilir. Ancak, bu kitap, bırakın böyle bir tahlili sunması; bilakis kaynaklarda olmayan yeni sorunlar yaratmaktadır. Metin kısmında verilen 45 sayısının daha önceki bilgileri ile çeliştiği görülen yazar, kendisi ile çelişmeyi âdeta bir meziyet olarak gördüğünden olsa gerek, bu sefer yıllara göre tabloda verdiği aşiret sayılarını 46'ya yükseltme becerisi göstermiştir (s. 232-233). Bununla da yetinmeyerek kafamızı karıştırmaya devam ederek, ilk verdiği rakamlar ile tablodaki rakamları da farklılaştırmıştır. Örneğin, yukarıda 1540 yılı için verdiği rakamı değiştirerek 30; aynı şekilde 1558 yılı için verdiği rakamı da tabloya 35 olarak yansıtmıştır. Bu konuda ketum davranarak hiçbir açıklama yapmayan müellif, ne yazık ki bizim için ayrıca bir okuma anahtarı (!) koymayı da ihmal etmiştir.

²⁶ A. Gündüz, *a.g.e.*, s. 226.

²⁷ *A.g.e.*, s. 208.

Zannımıza göre, buradaki bu çelişkiler, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, cemaat, taife, aşiret vs. kavramlarının birbirine karıştırılmasından meydana gelmektedir. Zira aynı aşiretin veya kabilenin bir boyu mükerrer bir şekilde sayılmış ve kaynaklar ile çelişkiye düşülmüştür. Aslında bir tahrir döneminde Musul sınırları içinde ikamet eden bir cemaat veya aşiretin daha sonra başka bir yere göçmesi veya yerleşik hayata geçmesi her zaman muhtemeldir. Aynı şekilde cemaatın bir kolunun yerleşik hayata geçmesi diğer kolunun farklı bir isimle farklı bir yerde tahrir tâbi tutulması da mümkündür. Bu durumlarda doğal olarak ikinci tahrir sırasında cemaat sayısında bir düşme olacaktır. Aynı süre içinde, Musul göç verirken, başka yerden de yeni cemaat göçlerine sahne olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır. Burada cemaat, aşiret, kabile tarihleri araştırmalarının, dikkat edecekleri en önemli husus, aşiretin asıl vatanı ile, tahririn yapıldığı dönemde buldukları yerin tespitine özen göstermeleridir. Hatta tahririn yapıldığı mevsim bile aşiretlerin o bölgeye aidiyetleri ile ilgili problemler doğurabilir²⁸. Henüz araştırmacı kimliği kazanmamış ve konuya problematik yaklaşamayacak lisans öğrencilerinin bitirme tezlerinde, aralarındaki ilişkiyi dikkate almadan sadece belgelerin transkripsiyonunu yapmaya çalışmaları doğal karşılanabilir.

Kitapta üçüncü bölümün dördüncü başlığı nüfusa ayrılmıştır. Tabii yukarıdaki karışıklık dikkate alındığında bu bölümden doğabilecek sonuçların vehameti ortaya çıkacaktır. Müellif, “gerek şehrin, gerekse köy ve aşiretlerin nüfusunu belirlerken, öncelikle vergiye tâbi hane ve mücerred (bekâr) sayılarını, sonra vergiden muaf olan zümrelerin sayılarını tespit edip” (s. 233-34) ortaya çıkan rakamları “7 katsayısına göre tahmini nüfus’a” çevirmiştir.

Osmanlı kaynaklarındaki şekli ile, ailedeki üye sayısını esas alan bir kavram olmayıp, bilâkis maliye ile ilgili bir kavram olarak kabul edilen “hane”nin kaç kişilik bir gurubu ifade ettiği tartışmalı bir konudur. Bu yüzden değişik gerekçeler ile üç ile dokuz arasında muhtelif rakamlar verilmiştir. Bu kitapta, hane sayısı yedi ile çarpılarak toplam nüfus elde edilmeye çalışılmıştır. Bu yaygın bir kullanım biçimi değildir. *TDVİA*’daki “Hane” maddesinde de anlatıldığı üzere; Ömer Lütfi Barkan haneyi beş kişi olarak kabul etmiştir ki, bu yaklaşım nerede ise tam bir kabul görmüştür. Ancak hanedeki üye sayısının bundan daha az ve daha fazla olduğunu

²⁸ 1541-1575 yılları arasında Musul’da kırsal bölgelerdeki nüfus değişimlerinin sebeplerine dair farklı bir yaklaşım için bkz. Dina Rızık Khoruy, *a.g.e.*, s. 36-37.

kabul edenler de vardır. Bir çok araştırmacı çalıştığı alanın özel şartlarını da dikkate alarak rakamlar tespit etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla aynı müellif farklı bölgeler için farklı katsayı verebilmektedir²⁹. Hatta mikro tarih çalışmaları arttıkça bu rakamlarda daha da farklılaşma olacağı açıktır. Örneğin Şer'iyye Sicilleri esas alınarak 1699-1907 yılları arası Konya Ailesi üzerinde yakınlarda yapılan bir incelemede, ortalama çocuk sayısı 2,4 olarak ortaya konmuştur. Bunu ebeveyn ile topladığımızda sayı 4,4; yani genel kabul gören 5'e yaklaşmaktadır. Bu genel prensipten hareketle, alanına hâkim ve tecrübeli bir araştırmacının inandırıcı gerekçelerini sunması koşulu ile tercihinin saygı gösterilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Fakat elimizdeki bu kitabın ne müellifi bu güveni vermekte ve ne de bu anlamda ikna edici gerekçeleri bulunmaktadır. Burada itiraz edilen husus hane sayısının yedi ile çarpımından ziyade bunun hangi gerekçe ile yapıldığıdır. Müellif çalışmasında, 1817 yılında Musul'a uğrayan seyyah (gerçekte yüzbaşı) William Heude ile h. 1308 tarihli *Musul Salnâmesi*'nden hareketle böyle bir hesaplama yaptığını söylemektedir. Çok değişken şartlara sahip bir coğrafyada neredeyse 250-300 yıllık bir süreci sondan geriye doğru işleterek açıklamaya çalışmak nasıl bir metottür? Zira bu kaynağın birincisi 19. yüzyılın ilk çeyreğine ikincisi de son çeyreğine aittir ve kendi dönemlerine ait bilgileri bile ihtiyatla kullanmak gerekirken, oradan hareketle 16-17. yüzyılı izah etmeye kalkışmak büyük bir cesaret gerektirmektedir. Eğer 19. yüzyıla ait kaynaklar 16. yüzyıl için bir dayanak teşkil edecekse, daha tutarlı kaynaklara niçin başvurulmadığı sorusu akla gelmektedir. Örneğin, h. 1310 tarihli *Musul Salnamesinde*, Kerkük'e bağlı Tuzhurmatu 756 haneden ve 1749 nüfustan meydana gelmektedir³⁰. Buna göre ortalama nüfus 2,3 tür. Aynı şekilde h. 1312 tarihli salnamede de Kerkük için verilen hane sayısı 5.000, nüfus sayısı ise 29.140'tır. Buna göre de, ortalama nüfus 5,8'e tekabül etmektedir. İkisi de Musul Eyalet sınırları arasında olmasına rağmen farklılık arz eden bu iki örnekten hareketle, bu bölgelerin tamamını 16. yüzyılda homojen özellikler taşıdığı nasıl iddia edilebilir? Üstelik müellifin dayandığı bulgular sosyal yapıda büyük değişmelerin meydana geldiği ve yerleşik hayatın arttığı bir dönemi yansıtmaktadır, dolayısıyla bunun daha önceki yüzyıllara uygulanmasının mutlaka bir izahı olması gerekmektedir ki, bu kitapta böyle bir izah bulunmamaktadır. Diğer taraftan müellif, kendi tespitinin doğruluğunu daha

²⁹ Nejat Göyünç, "Hane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XV, 552-53.

³⁰ *Musul Vilâyeti Salnamesi*, ikinci def'a, Musul 1310, s. 27.

önce Feridun Emecen, Rifat Özdemir gibi araştırmacıların farklı bölgelerdeki araştırmalarındaki sonuçlarına istinaden yaptığını ileri sürmektedir. Burada usûl yanlışlığı olduğu gibi, kendisine ait hiç bir gerekçesinin olmaması da bu konuyu iyi düşünmediğini göstermektedir. Müellif madem ki modern araştırmaların sonuçlarından hareket ediyor; öyleyse, Manisa ve Tokat gibi bölgeler üzerinde yapılmış tespitler yerine, kendi çalışma alanına yakın olan Mardin, Diyarbakır gibi bölgeler için yapılmış çalışmaları neden göz ardı ediyor? Nejat Göyünç, hane sayısını beş olarak alırken, kendi araştırmalarını esas alan Mehdi İlhan ise Amid Sancağı'nın hane ortalamasını 16. yüzyılın başında 5,5 olarak ele almaktadır ki³¹, o dönemde Amid ile Musul benzer özellikler göstermekteydi. Madem müellif araştırmalara değer veriyor, hatta benzer özellikler gösteren Harput ve Diyarbakır şehirlerindeki durumu esas aldığı iddia ediyor, doğrudan Diyarbakır'ı inceleyen bu çalışmayı neden görmezlikten gelmiştir. İddialarını vurgularken bozacı-şıracı ilişkisi kurmaya çalışan müellifin, 1172 numaralı dipnotunda delil gösterdiği Rifat Özdemir'in "Antakya" ile ilgili makalesinin dönemi 1700-1867 yıllarını ihtiva etmektedir³². Aynı şekilde müellif, hemen akabindeki dipnotta ise yine aynı müellifin X. Türk Tarih kongresinde sunduğunu söylediği bir makalesini kullanmaktadır. Halbuki söz konusu kongrede Rifat Özdemir'in tebliği olmadığı gibi, X. Türk Tarih Kongresi, müellifin söylediği gibi 1993'te değil, 1990 yılında yapılmıştır³³.

³¹ Mehdi İlhan Amid Sancağı'nda hane sayısını 5,5 olarak hesaplarken şu gerekçeleri sunmaktadır: "Gerçi tapu tahrir defterlerinden bir sancağın nüfusunu tam olarak hesaplama imkânı yoktur... Nüfus hesaplamasını yaparken hane adedini 5,5 ile çarpıp mücerredleri ekledim. Daha sonraki hesaplamalarımda bunlara Amid şehri ve sancağında yerleştirilmiş olan askerleri ve tahrir dahil edilmemiş askeri sınıfa mensup diğer şahısları eklemeyi uygun gördüm. Şöyleki 1540 tarihli Amid sancağı defterinde askerler (nefer, nöker), imamlar ve müezzinler kayda alınmışlardır. 924 (1518) tarihli Amid toplam nüfusunun % 10 unu ekledim. Amid'in 1540 nüfus hesaplaması için Göyünç'ün hane çarpımında kullanmış olduğu 5 rakamı yerine 5,5'i kullanarak 1540 nüfusunu yeniden hesapladım" (Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, Ankara 2000, s. 91).

³² Rifat Özdemir, Avariz haneyi gerçek hane varsayımıyla 6 olarak vermekte ise de, Avariz hanenin gerçek haneyi karşılayıp karşılamadığı tartışma konusudur. Geniş bilgi için bkz. Rifat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Antakya Sancağı'nın İdari Taksimatı 1700-1867", *XII. Türk Tarih Kongresi, Tebliğler* (Ankara 1994), Ankara 1999, II, 807-847.

³³ Rifat Özdemir'in, *I. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu*'nda (1-2 Haziran 1990) "Osmanlı Döneminde Antakya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı" başlığı ile bir tebliğ sunduğu anlaşılmaktadır (R. Özdemir, *a.g.m.*, s. 808).

Kitabın dördüncü bölümü “İktisadi Durum”a, beşinci bölümü ise “Vakıflar”a ayrılmıştır. Buraya kadar sabırla kitabı okuyabilenler, burada eski bölümlere nispetle daha derli toplu bilgilere ulaşabileceklerdir. Ancak yine de sürprizler yok değildir. Müellif dördüncü bölümün metin kısmında sürekli 25 numaralı tabloya gönderme yapmaktadır. Bilindiği gibi, tablolar bir konuyu veya metinde mufassal bir şekilde anlatılan bir hususu bir arada göstermeye yarar. Ancak bu kitaptaki tablolar bu işe yaramadığı gibi, metinde verilen bilgiler ile uyumsuzluk göstermekte ve okuyucunun kafasını karıştırmaktadır. Daha önceki satırlarda anlatıldığı gibi, müellif Musul’a bağlı 155 köy zikretmekteydi. Ancak bu bölümde Musul Sancağı’nda 1540-1575 yılları arasındaki ziraî üretim için verdiği tabloda, 118 köyün adı geçmektedir. Halbuki bundan önce de tablo 8’de (s. 143) 1540 yılında Musul Sancağı’na bağlı köy sayısını 133 olarak vermektedir. Bu tablonun başlangıç tarihi 1540 olduğuna göre, eğer 8 numaralı tablodaki veriler doğru ise burada da gösterilen köy sayısı da en azından 133 olmalıydı. Bunların sadece 118’inde ziraî üretim olduğu kabul edilse bile, diğerlerinin üretim haneleri boş bırakılabilirdi. Müellif bu konuda hiçbir açıklama yapmadığı gibi, kitabının sonunda, Musul sancağı köylerinin nüfus ve vergi hasılatını gösteren ve Ek 1 olarak koyduğu tabloda ise köy sayısını 141 olarak vermiştir. Farklı amaçlar ile hazırlanacak tablolarda farklı rakamların bulunması mümkündür. Bu durumda listelerden süzme yapılarak özel amaçlı tablolar oluşturulabilir. Ancak bunu da okuyucunun anlayabileceği bir yöntem ile yapmak gerekir. Halbuki bu kitapta, aynı konuda metninde ve tablolarında farklı bilgiler verilme suretiyle, âdeta farklılıkları bir arada yaşatma dersi verilmektedir (!) ki anlayana “sivri sinek saz”. Burada cevabını aradığımız soru çok basit. 1523-1575 tarihleri arasında Musul’a bağlı kaç köy bulunmaktaydı? Tabii ki demografik yerleşim, nüfus dağılımı, dinî ve sosyal yapı, devlet-reaya ilişkileri vs. gibi konularda da bu kitaptan alınacak pek bir şey yoktur. Orijinal malzemelere ulaşılmış olmakla birlikte, elimizdeki bu kitap yazılmamış, muhtemelen müsveddesi çıkartılmıştır.

Bütün bu anlatılanlardan sonra bu kitabın hiç mi bir yararı yoktur sorusu akla gelebilir. Doğrusu bana göre, çok önemli bir yararı olmuştur. O da böyle önemli bir konunun nasıl yazılmaması gerektiğini ortaya koymasıdır. Zaten yaptığımız tenkitlerin hiç biri tanımadığımız müellifin şahsı ile ilgili değildir. Hatta bu konularda çalışacakların kaçınmaları gereken bazı hususları anlatma fırsatı verdiği için de kendisine müteşekkirimiz. Burada bir başka hususun daha hatırlanmasında yarar vardır. Oldukça sınırlı

olan Türkiye'nin kaynaklarının kamu kurumlarınca kullandırılması sırasında daha dikkatli davranılması ve boşa harcanmaması gerekmektedir. Bu kitabı yayınlayanların iyi niyetlerinden ve hizmet arzularından şüphemiz olmamakla birlikte, iyi niyet bilim için yeterli değildir. Bütün bunlara rağmen tek tesellimiz bu kitabın sadece 500 nüsha basılmış olmasıdır.

